

Hovsep Hayreni - ERMENİ SOYKIRIMI'NIN 111. YILINDA: VARLIĞI TEHDİT EDİLEN ER- MENİSTAN ÜZERİNDEN HAKİKATİN ŞÜPHE ALTINA ALINMA DENEMELERİ

Posted on 27/04/2026

Bu başlığın ifade ettiği duygu son yıllar zarfında içimizde tedrici olarak gelişmiş bir şey. Ermenistan yönetiminin kendi varlığını tehdit eden iki Türk komşusu karşısında sonsuz taviz siyaseti Artsakh'ın kaybıyla daha tehlikeli boyutlara ulaşmış ve nihayeti Türkiye'nin asıl muradı olan 1915 Soykırımı'nın davasını gütmekten vazgeçme noktasına yaklaşmıştı.

Başbakan Nikol Paşinyan liderliğindeki yönetim bu yönde önce spontane bir diplomatik açıklama yaptı. Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan 31 Ekim 2024 günü Ulusal Meclis'teki konuşmasında "Ermeni soykırımının tanınması meselesi Ermenistan Cumhuriyeti'nin dış siyaset önceliği değil" dedi. Paşinyan da bilahare çeşitli vesilelerle bu kararı vurgulayacaktı.

KONUNUN "DIŞ POLİTİKA ÖNCELİKLERİNDEN" ÇIKARILMASI

Bu konu bütçe görüşmeleri sırasında hükümetin dış politika önceliklerini sıralayan Mirzoyan'a, Artsakh ihtilafının düzenlenmesi ve Soykırımın uluslararası tanınmasının öncelikler arasında neden bulunmadığının sorulmasıyla gündeme gelmiş, Dışişleri Bakanı cevap olarak birincisi için "Biz bu konuda bütün bir geçmiş çatışma sürecini anlıyoruz" diyerek, artık "Azerbaycan'la ilişkileri düzenleme ve barışı tesis etme" meselesi üzerine yoğunlaştıklarını belirtmiş, yani Artsakh'ın yitiminden sonra o konuyu tamamen kapatmaya yönelik olan resmi eğilimi belli etmişti. Çok geçmeden o eğilim açık resmi tavra dönüştü.

İkincisine gelince, Mirzoyan “Dış politika önceliklerimizi sayarken neden Soykırımı tanıtmaya konusuna değinmedim, çünkü bu konu bir numaralı önceliğimiz değil” demişti. Son hükümetin kuruluş programında bu konunun daha öncekiler gibi yerinin olduğunun hatırlatılması üzerine “son yıllarda dünya o kadar tektonik değişimler yaşıyor ve öyle şaşırtıcı gelişmeler oluyor ki” diyerek hükümetin kuruluş programında yeri olan her şeyin her yıl aynı önceliğe sahip olamayacağı fikrini yürütmüştü. (1)

Daha sonra bunun ne anlama geldiğini sorgulayan ve 1915 soykırım gerçekliğini dünya nezdinde savunmaktan vazgeçmeyi mi ima ediyor diye soran gazetecilere Mirzoyan böyle bir şey demediğini, bir numaralı öncelik olmadığını söylemenin bu konuyu unutulmaz anlamına gelmediğini vs. açıklamaya çalışacaktı. Fakat akıllarda soru işareti olarak kaldı. Hakikaten ne demeye geliyordu o açıklama? Bir numaralı değilse, biraz geriye düşürülmüş öncelikler arasında mıydı bari? Yoksa hiç öncelik teşkil etmeyen, hatta bu hükümet için sonrakı görevler arasında bile olmayıp artık terkedilme noktasına gelen bir şey mi? Bütün belirtilere birlikte bakıldığı zaman mantıki cevap sonuncusu oluyordu. Ve bakanın cevabında öncelik vermedikleri şey için bir yandan da “tarihin trajik sayfalarını inceleme” tabirini kullanması dikkat çekiciydi. Hükümetin siyasi görevleri üzerine konuşulurken böyle bir gereklilikten bahsetmek olayın mahiyeti halen tartışmaya açılmış gibi bir varsayımla inkârcı Türk politikasının “tarihi incelemeyi tarihçilere bırakalım” söylemine prim veren bir ifadeydi.

Peki Dışişleri Bakanı olmadan önce Ulusal Meclis Başkanı görevinde olan ve 2020 yılındaki savaştan önce o sıfatla aynı yılın 24 Nisan konuşmasında (105. yıl anması) “Osmanlı Türkiyesi’nde devlet düzeyinde örgütlenmiş bu cürüm yalnız Ermeni halkına değil, bütün insanlığa karşı işlenmişti. Eminim ki çağdaş Türkiye tarafından Ermeni Soykırımı gerçekliğiyle yüzleşme, onu tanıma ve adil şekilde tazmin etmenin herhangi bir alternatifi yoktur” diyen Mirzoyan, yüz yıldan fazladır her yönüyle incelenmiş olan bu olayın mahiyetini çok iyi biliyorken son durumda bundan şüpheye mi düşmüştü? Hayır, kesinlikle değil tabii.

Biyografisine bakıldığı zaman görülür ki 2002 yılında Yerevan Devlet Üniversitesi Tarih

Fakültesi'nden "magistratura" diplomasını alan Ararat Mirzoyan 2003-2005 yılları arasında Soykırım Müzesi'nde genç bilim adamı olarak, 2005-2007 yılları arasında ise Ermenistan Ulusal Arşivi'nde toplumsal-politik belgeler bölümünün baş arşivcisi olarak çalışmalarda bulunmuş, yani soykırım incelemelerinin içinden gelmiş bir politikacıdır.

O zaman halen incelenmeye muhtaç bir konuymuş gibi muğlak bir söz söylemesinin sebebi neydi? Tek sebebi hükümetinin girdiği berbat uzlaşma yolunda Türkiye'nin kulağına hoş gelecek mesajlar verme gereği olabilirdi. Kendisi şahsen Azerbaycan ve Türkiye'nin bazı dayatmaları karşısında lideri Paşinyan'dan fazla direnç göstermesine rağmen, onun yelkenleri indirdiği noktada uyum göstermeyi de biliyordu.

Soykırım konusunda sorumlu olan Türkiye ise Ermenistan'la ilişkilerini onun Azerbaycan'la ihtilafına endeksli olarak 1991'de tek yanlı bozmuş, kapattığı sınır kapısının açılmasını ve diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını Dağlık Karabağ meselesinde Azerbaycan'ı tatmin edecek bir sonucun alınması şartına bağlamıştı. 2020 yılındaki savaşta doğrudan yanında yer aldığı Azerbaycan'ın amacına ulaşmasını büyük ölçüde sağladıktan sonra da onunla beraber tasarladıkları yeni hedeflere yönelik baskı gücünü sürdürmek için Ermenistan'la kendi ilişkilerini askıda tutmaya devam etti. Dahası 2023 Eylül'ünde Artsakh tamamen düşürülüp Ermeni halkı oradan bütünüyle tasfiye edildikten sonra bile Türkiye Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirmek için acele etmedi, onun ısrarlı taleplerine rağmen hep işi yokuşa sürdü. Azerbaycan'ın dayattığı ilave şartların tümünün Ermenistan tarafından yerine getirilmesini yalnızca onlar arasındaki barışın değil, fakat kendisinin Ermenistan'la ilişkileri normalleştirmesinin de vazgeçilmez gereği gibi gözettiler.

Ve kaç yıldır bu yönde özel temsilciler Serdar Kılıç ile Ruben Rubinyan arasında güya "ön şartsız" görüşmeler yapılmasına rağmen halen de Türkiye sınır kapısını açmıyor, bu yılın başında söz verdiği "sembolik adımları" bile atmıyor, "Ermenistan kendi Anayasası'nı değiştirip Azerbaycan'ı tatmin etsin" diye bekliyor. Bu arada Türk devleti kendi öz hesabına ondan ne beklediğini yüksek sesle dile getirmezken ikili görüşmelerinde Erdoğan'ın

Paşinyan'a, Fidan'ın Mirzoyan'a, Kılıç'ın Rubinyan'a neler telkin ettiklerini tahmin etmek zor değil. Türkiye'nin elde etmeyi amaçladığı en büyük tavizin Ermenistan'ı soykırım davasından vazgeçirmek olduğu ise hiç şüphe duyulmayacak kadar açıktır.

PAŞINYAN'IN 1915'E DAİR "ALGI"YI SORGULATMA GİRİŞİMİ

Ermenistan'ın devlet olarak dünyaya ve Türkiye'ye Ermeni Soykırımı'nı tanıtmaya çabasıyla rücu ettiği anlamına gelen o diplomatik açıklamadan sonra Başbakan Paşinyan'ın daha kötü bir çıkışı oldu. 25 Ocak 2025'te İsviçre'nin Zürih şehrinde Ermeni toplumu temsilcileriyle sohbeti sırasında onun sarf ettiği şaşırtıcı bazı sözler Türk medyasında bayram havası yarattı. Onlar bir de söylenmemiş şeyleri Paşinyan'ın dilinden çıkmış gibi yansıtarak Ermenistan yönetiminin 1915 Soykırımı'nı "yalan" saydığı yönünde kendi gönüllerinden gelen şeyleri sayıkladılar. Bu çarpıtmanın örneklerine geçmeden önce, Paşinyan'ın verdiği fırsatın nasıl bir şey olduğuna bakalım.

Zürih'te yürüttüğü söyleşi sırasında Ermeni diasporasının tarihsel hafızaya odaklı düşünmesini eleştiren Başbakan Paşinyan, bir yerde sözü 1915'e getirip şöyle konuşmuştu:

"Biz Ermeni soykırımı tarihine de dönüş yapmalı ve anlamalıyız; Peki, ne olmuş, nasıl olmuş ve biz onu nasıl algılamışız ve kim tarafından algılamışız? Nasıl olmuş da 1939 yılında mevcut olmayan Ermeni soykırımı gündemi 1950 yılında ortaya çıkıvermiş? Biz bunu anlamalı mıyız, yoksa anlamamalı mı?.." (2)

Bu sözleriyle bir defa şuursuzca kendi halkının hafızasını ona sorgulatmaya kalkışan Paşinyan, ikinci olarak bayağı temelsiz şekilde onu Sovyetler Birliği tarafından yürütülmüş bir algı operasyonunun sonucu gibi göstermeye çalışıyordu.

SOYKIRIM ERMENİ HALKINA “DIŞARDAN ALGILATILMIŞ” BİR ŞEY MİYDİ?

Paşinyan'ın zikrettiği tarihlerden birincisi 2. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olduğuna göre bununla kastettiği şey Ermeni Soykırımı'nın o savaştan önce dünyada hiç gündem olmadığıdır. Bu iki bakımdan yanlış bir söylem. Birincisi, o tarihe kadar “soykırım” kavramıyla zaten gündem olamazdı, çünkü hukukçu Rafael Lemkin o kavramı daha sonra (1944 yılında) yaratacaktı. Ama o kavramı yaratırken üzerinde hareket ettiği ilk örnek 1. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Ermenilerinin imhasıydı. İkinci olarak, 20. Yüzyılın bu ilk büyük imha örneğini savaşın içinde ve sonunda Büyük Britanya liderliğindeki galip devletler “İnsanlığa karşı işlenmiş suç” olarak tanımlamışlardı. Bundan sorumlu tuttıkları Osmanlı devletini yargılamak için Paris Konferansı sürecinde bir yüksek mahkeme oluşturmaya da hazırlandıkları biliniyordu. Ne var ki sonra Kemalist Ankara'yla uzlaşma yoluna girerek bundan vazgeçecek, dahası aynı bağlamda Mütareke döneminin İstanbul hükümetine açtırdıkları toplu davanın Malta'da tutulan sanıklarının da aynı çıkar hesabıyla kendi esir askerlerine karşılık serbest bırakacaklardı. Rusya'yı daha erken savaştan çeken Bolşevik yönetim de Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde Ermenilere neler yaşatıldığını yerinde gözlemlerle biliyor ve aynı şekilde insanlığa karşı suç olarak lanetliyordu.

Yani dış dünyanın gündemine bu konunun 1950'ye kadar girmediği savlaması yanlıştır. Gerçek olan şey, savaş içinde soykırım yaşanırken ve savaş bittikten hemen sonra barış şartları görüşülürken bu konunun dünya basınında ve diplomasi merkezlerinde gündem olduğu, fakat gerek Batılı devletlerin gerekse Sovyet Rusya'nın Kemalist Ankara yönetimi ve ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile iyi ilişkiler geliştirmeyi tercih etmelerine bağlı olarak bu konuyu reel politığe kurban ettikleri, unutulmaya bıraktıklarıdır.

Dünyanın ve tek tek ülkelerin gündeminden on yıllarca düşmüş olan konu, bir nevi küllenmiş ateşti. Bütün dünya onu unutsa da Ermeni halkı unutmuyor, küller altındaki kor ateşi canlı tutuyordu. Soykırımın bütün veçhelerini bizzat kendi bedenlerinde yaşayarak sağ çıkabilen Ermeniler savaş sonrası birinci elden kendi hatıralarını yazarak, diaspora merkezlerinde

kurdukları hemşeri dernekleri yardımıyla dört bir yanla mektuplaşıp tanıklıklar toplayarak 1920'lerden 1980'lere uzanan bir zaman dilimi içinde Beyrut'tan Marsilya'ya, Sofya'dan Kahire'ye, Paris'ten Boston'a, Atina'dan Fresno'ya onlarca merkezde ciltler dolusu bellek kitapları yayınlamışlardı. Ayrıca daha 1919'dan başlayarak mütareke dönemi İstanbul'unda ve dünyanın bir dizi merkezinde Ermeniler 24 Nisan'ı ulusal yas günü kabul etmiş ve kendi dillerinde toplu yok edilme anlamını da içeren "Medz Yeğern" (Büyük Felaket) adıyla anıyorlardı.

Dünyanın gündemine hangi tarihte girdiğinden bağımsız olarak bu konu Ermeni halkının kendi bilincinde hep taze ve diriymişti. Onun hiçbir yerden bu konuda bir şey algılamaya ihtiyacı yoktu. Tersine bu konuyla ilgilenmek isteyen kim olursa olsun başvuracağı canlı bellek Ermeni halkının ta kendisiydi. Zaman içinde bilimsel incelemeler de yalnızca fail devletin ve onunla temas halindeki devletlerin resmi evrakları, onların diplomat, asker, memur ve misyonerlerinin raporları veya hatıraları üzerinden değil, aynı zamanda mağdur Ermenilerin sözlü ve yazılı tanıklıkları üzerinden yürütüldü. Öyle ki, hem Türkiye'de kalmış olan Ermeniler, hem Ortadoğu'ya, Avrupa'ya, Kuzey ve Güney Amerika'ya dağılmış olan göçmenler, hem de "tehcir" sürecinde kaçıp Ruslara sığınmış ve sonra Sovyet Ermenistan'ında yaşamış olanlar o hafızanın doğrudan taşıyıcılarıydı. Nitekim 50. Yılında Ermeni Soykırımı'nın birçok merkezde büyük kitlesel anımlarla tekrar dünya gündemine girmesi o hafızanın ısrarla canlı tutulması sayesinde oldu. 1965'in 24 Nisan'ı Sovyet Ermenistanı'nda da büyük kalabalıklarla anıldı ve uzun yıllar konuşulması yasak olan o büyük trajedinin yasını kurbanların anısına yaraşır şekilde tutmak için yükselen talep nihayet Moskova'dan kabul görüp iki yıllık çalışmadan sonra 1967'de Yerevan'da Soykırım Anıtı açıldı.

Başbakan Paşinyan'ın Zürih'teki sohbeti içinde "1950'de Ermeni soykırımı nasıl gündem oldu?" derken nereden ve hangi boyutta bir kamuoyu oluşumundan bahsettiği açık değildi. Sonra da buna açıklık getirmedi ve neyi kastettiği öylece anlaşılmaz kaldı. Konunun dünya kamuoyunda tekrar duyulur ve konuşulur olması esasen 1965 ve sonrasıydı. 1950'ye ve

hatta onu izleyen 15 yıla tarihlenecek belirgin bir gündeme geliş durumu yok.

Ancak Paşinyan'ın aşağıda örneğini vereceğim daha önceki bir başka değinmesinde 1950'li ve 1960'lı yılların Soğuk Savaş gerginliklerine dikkat çekerek Sovyetler Birliği'ni potansiyel "ilk algılatıcı" olarak işaret etmiş olduğuna bakarsak, 1950 tarihini de Türkiye'nin o yıl NATO üyeliğine başvurmuş olmasından hareketle yine Sovyetler'in muhtemel rolünü ima için ortaya attığını düşünülebiliriz. Bir de onun öncesinde (1945 ve sonrası) Stalin'in Türkiye'den Boğazlar rejiminde değişiklik ve Kars-Ardahan bölgesinde toprak talep ettiği dikkate alırsak, Paşinyan bu zeminde "Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı Ermeni Soykırımı'nı bir koz gibi kullanmaya çalıştığını" ima etmiş olmalıdır. Yorumcular böyle bir çıkarsama yaptılar, fakat o tarihlerde Sovyetler'in Türkiye'ye karşı açıkça öyle bir kart ileri sürmediğine dikkat çektiler. (3)

Sovyet diplomatları toprak talebini gerekçelendirirken geçmişte bölgede yaşayan Ermenilerin yerlerinden edilmesi ve katledilmesini tarihi ve ahlaki bir zemin olarak konu etmiş olabilirler. Fakat bu bağlamda dolaylı bir değinme Sovyetler Birliği'nin Ermeni soykırımını uluslararası gündeme getirmesi olarak tanımlanamaz. Doğrudan öyle bir suçlama ve yüzleşme çağrısı olsaydı, on yıllar süren suskunluk nedeniyle büyük yankı yapar ve tarihe geçerdi.

Sovyetler Birliği'nde Stalin dönemi boyunca bu gibi konuların konuşulması kolay değildi. "Halklar arasındaki kardeşçe ilişkileri bozacağı ve huzursuzluk yaratacağı" gerekçesiyle sıkı şekilde yasak edilmesinden ve "milliyetçilik" zannıyla kovuşturulmasından dolayı sorunun bilincinde olan Ermeni aydınları da kendi kendilerini gemliyordu. Sovyet Ermeni edebiyatı bu nedenle diasporaya nazaran Ermeni kırımını konu eden eserler vermekte geri kalıyordu. Ermeni halkının trajedisi ancak Stalin sonrası o yasakların biraz gevşemesiyle 1950'lerin ikinci yarısında yavaş yavaş edebi eserlere girebilmişti. 1955-1965 arası on yıllık dönem Sovyetler Birliği'nde ve dolayısıyla Sovyet Ermenistanı'nda politik anlamda "Kruşçev döneminin kar erimesi" olarak anıldı. Benzeri sorunların içeride konuşulmaz olduğu önceki

dönem Sovyet dış politikasının Ermeni Soykırımı'nı dünya gündemine taşıması zaten tuhaf olurdu.

STALİN'İN KALEMİNDEN 1917 VE 1920'DE SOVYETLER'İN OLAYA BAKIŞI

Öte yandan Sovyet resmi ideolojisi bu konuda inkârcı değildi. Ermenilerin Osmanlı döneminde büyük bir kıyıma uğradığını, ancak Sovyet rejimi sayesinde “küllerinden yeniden doğduğunu” işleyen bir anlatı benimsemişti. Aslında Stalin de konuyu buzlukta tutmasına rağmen bu bakışta olmuştu. Rusya'daki Ekim Devrimi'nden kısa bir süre sonra “Türk Ermenistan'ı Üzerine” başlıklı makalesinde şöyle diyordu:

“Türk Ermenistan'ı denilen yer, herhalde Rusya'nın 'savaş hukukuna göre' işgal ettiği tek ülkedir. O 'cennet köşesi' ki, Batının şiddetli diplomatik ihtiraslarına ve Doğunun kanlı yönetim egzersizlerine uzun yıllar konu olmuştur (ve hâlâ olmaktadır). Bir yanda Ermeni pogromları ve katliamları, diğer yanda yeni bir katliama kılıf olarak tüm ülkelerin diplomatlarının ikiyüzlü 'ricaları', fakat sonuç: baştan sona kana bulanmış, aldatılmış ve köleleştirilmiş bir Ermenistan. 'Uygar' güçlerin diplomasi 'sanatı'nın bu 'alışılmış' resimlerini kim bilmez? Yurtlarının kahraman savunucuları olan, fakat hiç de uzak görüşlü politikacılar olmadıkları için emperyalist diplomasi haydutlarına tekrar tekrar aldanan Ermenistan'ın evlatları, şimdi artık eski diplomatik kombinezonların Ermenistan'ı kurtuluşa götürün yol olmadığını görmek zorundalar. Ezilen halkları kurtuluşa götürün yolun, Ekim'de Rusya'da başlamış olan işçi devriminden geçtiği açıktır...” (4)

Bu makale, 1915'te Ermeni halkına yaşatılan trajediyi Sovyet yöneticilerinin nasıl gördüklerini yansıtmaya yanında, toplu sürgün ve kıyımların ardından Rus ordusunun denetimine giren ve fakat yeni Sovyet yönetiminin Rusya'yı savaştan çekmesine bağlı olarak kısa süre sonra terk edilecek olan Batı Ermenistan'a atıfta bulunuyordu. Halk Komiserleri Konseyi “Türk Ermenistanı'nın kendi kaderini özgürce tayini üzerine bir kararname”

çıkartmıştı. Sovyet heyetinin Osmanlı heyetiyle imzaladığı Erzincan Mütarekesi'ne göre taraflar nihai barış anlaşmasına kadar mevcut güvenlik hattını ihlal etmeyecek ve Sovyet Kararnamesi'ne göre de Ermeni sürgünlerinden hayatta kalanlar Batı Ermenistan'a dönüp kendi geleceklerini belirlemek üzere bir referandum yapabileceklerdi. (5)

Fakat Rus askerlerinin buna imkân verecek kadar bölgede tutulmayıp çabucak çekilmeleri üzerine Türk ordusu doğuya taarruz edip Rus himayesinde kalabilmiş Ermenileri de kırdı ve kaçırttı. Ancak 1918 Mayıs ayında Sardarabad direnişiyle Doğu Ermenistan kurtuldu ve soykırım mağduru Batı Ermenilerinden 300 bin kadar göçmeni de barındıran Ermenistan Cumhuriyeti kuruldu. Yüzyıllarca devletsiz kalan Ermeni halkı için o küçük özgür vatan çok büyük bir şeydi. Fakat bu ilk cumhuriyet 1920'de Kemalist Türkiye'nin açtığı imha savaşına maruz kalmasından dolayı çok kısa ömürlü oldu. Türk işgaline başta engel olmayan, ancak son aşamasında kuzeyden Ermenistan'a girip Yerevan'daki Taşnak hükümetini istifaya zorlayarak Mayıs ayaklanmasının yenik Ermeni Bolşeviklerini iktidara getiren 11. Rus Kızıl Ordusu 29 Kasım-4 Aralık 1920 tarihleri arasında Sovyet Ermenistanı dönemini başlatmış oldu. (6)

Stalin bu olayı da "Yaşasın Sovyet Ermenistan!" başlıklı makalesinde değerlendirmiş, Antant devletlerinin sahte koruyuculuk ve teminatlarının Ermenistan'ı "katliamlardan ve fiziksel imhadan kurtaramadığı"na vurgu yaptıktan sonra "Yalnızca Sovyet iktidarı düşüncesi, Ermenistan'a barış ve ulusal yenilenme olanağı vermiştir" diye yazmıştı. Gösterdiği yaklaşım kapitalist-emperyalist devletlerin teşhiri bakımından doğru, Sovyet Rusya'nın kendi kanatları altına almaya yöneldiği eski Rus tebası uluslara federatif ve özerk yönetsel statüler tanınmasıyla da olumlu, ancak o sıralar Sovyet Rusya tarafından "dost ve müttefik" olarak görülmeye başlanmış olan işgalci Türkiye'yi kollamasıyla açıkça tarafıydı. Bahsettiği son katliamlar ve fiziksel imha M. Kemal'in Kazım Karabekir komutasında Ermenistan üzerine sürdüğü Türk ordusunun eseri iken, onlara bir sorumluluk yüklemeyen Stalin, "Antant ajanı" olarak nitelediği Taşnakların "Türkiye'ye karşı başlattığı savaş"tan (!) söz edip "Ermenistan'ın içinde bulunduğu zor durumu son haddine vardirmiştir" dedikten sonra, Rus

Kızıl Ordusu'nun Ermenistan'a girişine hiç değinmeden "kuzeyde halk ayaklanması" ve "Ermenistan Devrimci Askeri Komitesi" oluşumuna atıfta bulunarak sanki iktidar değişimi tamamen iç dinamikle olmuş gibi bir tablo çiziyor, ayrıca "Devrimci Komite"nin "Türk kumandanlığı tarafından selamlandı"ğını da ekliyordu. (7)

Halbuki Gümrü'de işgalci olarak bulunan Türk kumandanlığı daha da ileriye akın etmenin hesapları içindeydi ve orayı terk etmesi için Moskova'dan yapılan çağrılara aylarca ayak direyip ancak Kızıl Ordu Kumandanı Gekker'in sert ultimatomu üzerine en son haydutluk örneklerini de sergileyerek çekilecekti. (8)

Evet hakkını inkâr etmek mümkün değil, Sovyet Rusya'nın o hamlesi olmasa Türkler Ermenistan'ın kalan bölümünü de yutup Yerevan'ı kendi vilayetleri yapabilirlerdi. Fakat bu süreçte Sovyet diplomasininin de kendi pragmatik hesaplarıyla Ermenistan'ın hakkından Türkiye'ye Kars-Ardahan bölgesini, Azerbaycan'a da Nakhiçevan ve Artsakh (Dağlık Karabağ) bölgelerini hediye ettiği ayrı bir gerçeklikti. (9)

O dönem Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in ve başka bazı yöneticilerin aksi yöndeki çabalarını boşa çıkartarak, Ankara'nın dostluğunu garantilemek ve Bakü'nün de kendisinden uzaklaşmasını önlemek adına onların isteklerini tatmin etmeye gereğinden fazla önem veren ve bütün o bölgelerin Türklere kalması yönünde ağırlığını koyan Stalin, Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı'nda Alman yanlısı, sonra da Amerikan yanlısı olduğunu görünce belki de o tercihten pişmanlık duyarak bu defa Kars ve Ardahan bölgesini ondan geri almaya çalışacaktı. Madalyonun öteki yüzünde ise 1918-1920 arası Taşnak yönetiminin ümidini İngiltere'ye ve Paris Konferansı'na bağlayarak Batı yanlısı ve anti-Bolşevik bir siyaset izlemesi vardı. Halbuki İttihatçı ve Kemalist Türklere önce Sovyet dostluğuna yönelip Ermeni halkının çıkarına Moskova üzerine etki yapmayı bilse Ermenistan için sonuç daha hayırlı olabilirdi. (10)

Yine de Sovyet sistemi sayesinde Ermenistan'ın başka koşullarda olabileceğinden daha ciddi

ve çok yönlü bir gelişme gösterdiği yadsınamaz. Stalin'in aynı makalesinde daha ilk kuruluş günü "bir çırpıda yok edildiğini" savunduğu "Ermenistan ile onu çevreleyen Müslüman ülkeler arasındaki asırlık düşmanlık" ise maalesef yüzeysel yaklaşımla "kardeşliğin sağlandığı" yanılması içinde sadece dizginlenmiş olup tarihe bırakılmış mayınlar gibi 70 yıl, 100 yıl sonra tekrar patlayacaktı.

Konu Sovyetler'in rolü ve etkileri olduğu için biraz genişçe açtığım bu parantezi kapatırken Sovyet liderlerinin Ermeni halkına vermiş oldukları temel duygu ile çakışan şu ilginç bilgiyi de ekleyim: 1967'de Soykırım Anıtı'nın açılış günü, 24 Nisan olmak yerine, 29 Kasım'a denk getirildi. Bu ise tarihte (1920) Ermenistan'ın Sovyetleşmeye başladığı gündü.

PAŞINYAN'IN YAPTIĞI YORUMLARIN DIŞA VURDUĞU BERBAT EĞİLİM

Paşinyan'ın zikrettiği "algılama" konusu belki ancak bu bağlamda, yani Ermenistan halkının gözünde "Sovyetlerin kurtarıcılığı" noktasında bir anlam ifade edebilirdi. Fakat Türk devletinin kıyıcılığı ona Sovyetler tarafından algılatılmış değil, o zaten Ermenilerin yaşayarak bildiği bir şeydi. Sovyetleşme öncesi Ermenistan Cumhuriyeti'nin büyük bölümünü de işgal ederek sivil halkını kıran bir Türkiye gerçekliği olmasa, onun elinden kurtarılma gibi bir şey zaten anlamsız olurdu.

Paşinyan daha önce yaptığı bir başka konuşmada (18 Eylül 2024 tarihli Uluslararası 2. Ermeni Zirvesi'nde) ise "Sovyetler Birliği'nde Ermeni Soykırımını konusunun resmileştirilmesi" diye bir temaya değinmiş, onun Türkiye'de ABD üssü kurulması ve nükleer cephane yerleştirilmesi ile eşzamanlı olduğunu ileri sürmüştü. Bunun yanı sıra "Dzidzernagabert Soykırım Anıtı'nın inşasına Sovyet merkezi yönetimi tarafından izin verilmesinin Sovyetler Birliği ile ABD arasında nükleer çatışma eşiğine gelindiği bir sırada olduğuna" dikkat çekmişti. Daha somut olarak Karayip Krizi'nden söz ediyordu. (11)

Civilnet'te Hayk Hovhannisyan'ın değerlendirmesine göre Paşinyan'ın "dosdoğru çakıştığını" söylediği bu olgular da zaman olarak uyuşmuyor. ABD'nin Türkiye'de İncirlik Üssü'nü kurması 1951, oraya nükleer füzeler yerleştirmesi 1959, kaldırması ise 1963'te olmuş. O süreler boyunca Sovyetler Birliği içinde Ermeni Soykırımı açıkça bu tanımla konuşulan bir şey değil. İlk olarak 1965 24 Nisan'ındaki gösteriler sırasında Soykırım kavramı seslendirilmiş, "İzvestia" gazetesi de o vesileyle Komünist Parti sekreterlerinden birinin genel olarak soykırım konusuna ve birkaç cümleyle de Ermeni Soykırımı'na değindiği makalesine iç sayfalarında yer vermiş. Eğer buna "Ermeni Soykırımı'nın resmileştirilmesi" denilebilirse şayet, bu tarih yukarda anılan jeopolitik olaylardan çok sonradır. 1915'in tam 50'nci yılı olması nedeniyle Ortadoğu ve Batı'nın Ermeni diaspora merkezlerinde olduğu gibi Yerevan'da da büyük kitlesel anmayla bir adalet haykırışının volkan gibi püskürmesi, konunun tekrar ve artık Soykırım kavramıyla gündeme gelmesini belirlemiştir. (12)

İkinci iddiaya gelirsek, Karayip Krizi 1962'de ortaya çıkmış. Daha önce ABD'nin Türkiye'ye yerleştirdiği nükleer füzelere karşılık o tarihte SSCB'nin de Küba'ya nükleer füzeler yerleştirmesi kriz yaratmış. Aynı yılın Ekim ayında SSCB, ABD'nin Küba'ya saldırmaması ve Türkiye'deki füzelerini uzaklaştırması şartıyla Küba'daki kendi füzelerini kaldırıncı o kriz çözülmüş. 1963'de nükleer silahların denemesini önleme anlaşmasıyla da gerginlik azalmış. Paşinyan'ın o krizle eşzamanlı göstermeye çalıştığı Yerevan'daki Soykırım Anıtı'nın başlangıç hikayesi ise daha geç, ilk olarak Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Yakov Zarobyan'ın 1964 Mart'ında bu yönlü danışmalar düzenlemesiyle başlangıç almış. Aynı yılın 13 Aralık günü Zarobyan SSCB merkezi yönetimine somut önerilerini sunan bir mektup göndermiş. Sovyet Birliği Yüksek Konseyi 5 Şubat 1965'te konuyu görüşüp olumlu cevap vermiş ve 16 Mart'ta da Ermenistan SSC yönetimi anıtın inşası için karar almış. Görüldüğü gibi bu süreç de Karayip Krizi sırasında değil, onun giderildiği ve gerginliğin azaldığı sonraki yıllardadır. Soykırım anıtının inşası Dzidzernagabert tepesinde günlük çift vardiya çalışmayla yürütülür, çünkü Sovyet Ermenistan yönetimi her hangi bir etkenle iznin iptal edilebileceği endişesini de taşımıştır. (13)

Sonuç olarak Başbakan Paşinyan'ın konuşmalarında bazen açık, bazen imalı olarak ilişkilendirmeye çalıştığı Sovyetler Birliği'nin jeopolitik hesapları ile Ermeni Soykırımı konusuna onun gösterdiği ilgi, tarihler ve olgular bakımından öyle çakışmadığı gibi, "resmileştirme" noktasında bayağı abartılı ve Ermeni halkına "algılatılma" söylemiyle ise Türk inkârcılığına teslim olma eğiliminin çok berbat bir dışa vurumudur.

Böyle ahmakça verilmiş bir pası aldıktan sonra inkârcı Türkler Ermeni kalesine nasıl gol atmasın? Nitekim Başbakan'ın her iki çıkışı da Ermeni toplumunun içinde ve Ermenice olmasına rağmen, Ermenistan'ı dikkatle izlemekte olan Türk devleti ve medyası, özellikle onun 1915 için "Ne olmuş, nasıl olmuş, biz onu nasıl ve kim tarafından algılamışız?" sorularını kaptığı gibi Ermeni Soykırımı'na dair çoktan iflas etmiş inkârcı tutumuna payanda yapmakta gecikmedi.

TÜRK MEDYASI'NDA BU AHMAKLIĞIN BULDUĞU YANKI

1 Şubat 2025 günü "Paşinyan'ın sözleri Ermenistan'ı karıştırdı" başlığıyla yaptığı yayında Haber Global şöyle diyordu. "Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan sözde Ermeni soykırımı yalanının asılsız olduğunu adeta itiraf etti." (14)

Bir cümle içinde bu kadar inkârcı sıfat peş peşe; "Sözde", "Yalan", "Asılsız", "Adeta"!.. Lo loo, bu kaç tane düğümdür üst üste atılan? Biri eksik olsa yük devrilecek diye korkmuşlar sanki. Çok milliyetçi oldukları için kendi dillerini düzgün kullanmayı da bilmiyorlar. "Yalannın asılsız" olduğunu söylemek o şeyin yalan olmadığı anlamına gelir halbuki.

Devamında Paşinyan'ın "1939'da Ermeni soykırımı gündemde yokken 1950'de nasıl ortaya çıktı?" sorusuna odaklanan sunucu, Paşinyan'ın mesnetsiz şekilde ima ettiği şeyin üstüne atlayıp "aslında cevap basit" diyerek kendince bir de somutlama yapıyor: "Sözde Ermeni soykırımı iddiası tam da Türkiye'nin NATO ittifakına katılma arifesinde Sovyetler Birliği

tarafından kasıtlı olarak gündeme getirilmişti!” diyor. Bu yazıda konunun uluslararası gündeme o yıllarda Sovyetler Birliği tarafından getirildiği savının gerçeklikle bağdaşmadığını göstermeye çalıştım. Halen bunu iddia edecek birileri varsa dönemin Sovyet basınından, Türkiye veya dünya basınından bir tek haber bulup ortaya koymaları gerekir.

İnkârcılığa dayanak yapılan öyle bir ihtimalin, yani konuyu jeopolitik bir kaldıraç gibi kullanmanın ikna edici kanıtlarla gösterilmesi bile 1915 gibi net bir soykırım gerçekliğine şüphe düşüremez. Yalnız Sovyetler Birliği değil, aynı zamanda ABD ve Avrupa ülkeleri açısından olsun o tür belirtiler sadece olayın kullanılmaya müsait olduğuna delalet eder. Buna imkân sağlayan ise olaydan sorumlu devletin kendisidir. Bu konu eğer Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine engel olduysa veya ABD başkanları tarafından yıllarca “Bak o kelimeyi zikrederim ha!” diye şantaja dönüştürülebildiyse, bu Türk devletinin olayı arsızca inkâr etmesi nedeniyledir. Paşinyan'ın 1950'ler için değil de 1960'lar için yaptığı imada bir nebze gerçeklik payı olsa dahi, bu neyi değiştirir? Hiç!.. Bu çokçası, Batılı devletlerin olayı yeniden kullanmasına sıra gelinceye kadar Sovyetler'in bir ön adım atmış olduğunu ifade edebilir, ama o kadar. Olayın gerçekliği bununla sarsılmaz!

Paşinyan'ın sözlerini “Soykırımın yalan olduğunun itirafı” gibi yansıtmak isteyen bir Türk yorumcu da jeopolitik konularda analizleriyle tanınan ve itibar gören Prof. Sedat Laçiner'di.

PAŞINYAN'A SÖYLEMEDİKLERİNİ DE SÖYLETEN PROF. SEDAT LAÇİNER

“Ermenistan'da Darbenin Eli Kulağında” başlıklı 1 Temmuz 2025 tarihli podcast yayınında “Ermeni milliyetçiliği üzerine bilimsel çözümler” havasıyla 150 yıllık bir geçmişin kendince özetini yapan Laçiner, bir dizi kaba bilgi yanlışı yanında kendi devletinin kindar ve inkârcı görüşleriyle baştan sakatlı yorumlar yaptı. Bugünlere gelince, Paşinyan'ın Türkiye ve Azerbaycan karşısında aşırı tavizkâr ve teslimiyetçi siyasetini överek onun “Ermenistan'da zihniyet devrimi” yaptığını vurgularken, “bir diğer radikal çıkışı ise 1915 Tehciri ile ilgili

oldu” dedikten sonra bu konuda onun söylediklerini yorumlamaktan öte, söylemediklerini de kendi sözleriymiş gibi yansıttı. İşte bir örnek:

“Paşinyan diyor ki, 1915’i biz Ermenilere pazarlayan, olayları bize ‘soykırım’ diye sunan Ruslar oldu. Paşinyan diyor ki ‘Bu bir Rus projesidir, bir Rus komplosudur. Ama bu proje bize çok zararlıdır. Eğer biz 1915’e Soykırım dersek, onun üzerinde bütün ilişkileri kurmaya kalkarsak sonsuza kadar burada savaşmamız gerekir ve bu savaştan da bizim galip ayrılmayacağımız nettir’ diyor Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan”.

Laçiner’in video konuşmasından aktardığım bu sözleri için bir not düşmeliyim. Kendisi konuşurken ekran görüntüsünde sözlerinin tam metni bir bant olarak yazıyla da veriliyor. Paşinyan’a mal ettiği bu sözler hep tırnak içinde verilmiş. Dipnotta linkini verdiğim videonun 32-34. dakikaları arasına bakılabilir. (15)

Bu yayını izleyen kim olursa olsun, Paşinyan’ın gerçekten de bu sözleri söylediğine inanır. Oysa Paşinyan bu anlama çekilebilecek örtülü sözler söylemesine rağmen, sonraki günlerde gazetecilerin sorularına karşılık “Ben nasıl Soykırımı inkâr etmiş olabilirim ki?” diye şaşkınlık ve kızgınlıkla cevap vermiş, “Medz Yeğern yalnız inkâr edilemez değil, o bizim kimliğimizin bir parçasıdır, isteyip istememekle değil, yok öyle bir güç, o benim, sizin, hepimizin kanı içinde, damarlarımızda atan bir gerçeklik” diyerek öne doğru uzattığı kolunu işaret etmiştir. Tabii ki bu tavrı onun eleştiriye konu olan sözlerine açıklık getirmiyor. Çünkü orada bir dizi soru ile insanların kafalarında kuşku ve sorgulama yaratmak istediği bellidir. Lemkin adına Soykırım Araştırmaları Enstitüsü de bunu böyle görmüş ve Ermenistan’a karşı iyi niyetli olmayan komşularının cüretini artıracak olmasıyla tehlikeli bulduğunu vurgulamıştır. (16)

Sedat Laçiner ve başka Türk milliyetçileri Ermenistan Başbakanı’nın sözlerini olduğu gibi yansıtip bundan “artık soykırım söylemini terk etmeliyiz” anlamının çıktığını kendi yorumları olarak ileri sürseler daha düzgün yaklaşmış olurlardı. Laçiner sözlerinin devamında “İşin

doğrusu bir Ermeni Başbakanı'nın Ermeni Soykırımı iddiasından vazgeçmesi akla gelir bir değişim değildi, ama oldu" diyerek bir kez daha kendi vermek istediği imajı perçinlemeye çalışmış.

PAŞINYAN'IN TUTTUĞU YOL SON DERECE TEHLİKELİDİR

Paşinyan'ın bir çok konuda Ermenistan halkının bakışını köklü olarak değiştirmeye çalıştığı doğrudur. Değişikliğin istikameti ise Türkiye ve Azerbaycan'ın onu zorladığı yöndedir. Laçiner gibilerin "Zihniyet devrimi" diye övgüyle karşıladıkları ve Paşinyan'ın "Gerçek Ermenistan ideolojisi" diye isimlendirdiği o dönüşüm, Ermeni halkının "realiteyle barışması" adına haklı ve doğru olan her şeyini ona sorgulatma, yurtseverlik duygularını törpüleme, tarih bilincini köreltme, mücadele azmini kırma ve geçmişe dair nedamet getirir şekilde meşru davalarından vaz geçirme felsefesidir. Bunun Artsakh (Karabağ) yönü açıkça böyle bir çizgiye dönüştürülmüş, zorla yurtlarından edilen Artsakhlı Ermenilerin oraya dönüş hakkı "realist olmadığı" gerekçesiyle savunulmaz olmuş, resmi planda "Artsakh" isminin kullanımı bile terkedilmiştir.

Hepsi bir bütün olan resmi düşünsel dönüşümün değişik alt başlıklarını ayrı bir yazıya konu edecektim. 24 Nisan haftası nedeniyle Soykırım konusundaki taviz siyasetini öne alıp özel olarak eleştirmeyi tercih ettim. Hali hazırda Paşinyan ve ekibinin bu konudaki geri adımları "Ermeni soykırımı kavramını bir yana bırakmalıyız" deme noktasına ulaşmış değil. Ama gittikçe oraya uzanacak bir eğilim kendini gösteriyor. Paşinyan iki yıldır 24 Nisan anmalarında verdiği mesajları da "Gerçek Ermenistan ideolojisi"yle yoğurmayı ihmal etmiyor. Bu yılın 24 Nisan mesajında seçimlere doğru kendine karşı bir öfke yaratmak istemeyeceği için daha ileri gitmesi beklenmezdi. İlk cümlesinde Soykırım kavramını her zamanki gibi kullandıktan sonra, "Medz Yeğern (Büyük Felaket) başka şeyler yanında Ermeni halkını uluslar arası tuzaklar içine çekmenin bir sonucuydu" diyerek ünlemi yine dış faktör üzerine koydu ve fail devleti tarihsel suçuyla yüzleştirmeye değil de, Ermeni toplumu

olarak bizim büyük trajedimizin “uluslararası oyuncularından biri veya öteki elinde alete dönüşmesine izin vermemeye” ilişkin yoğunlaşmayı telkin etti. (17)

2021 yılının 24 Nisan mesajında Başbakan Paşinyan, henüz çok yeni ve ağır bir yenilgi yaşamış olmasına rağmen işaret parmağını doğrudan suçun failine koymaktaydı halbuki: “Kimlerdi o dehşetli cürümlerin suçluları, kimlerdi onun sorumluları?” diye sorduktan sonra “Cevabı açıktır” diyordu: “Amaçları monoetnik ve yayılmacı bir Türkiye yaratmak olan Türkçülük ve Pantürkizm ideolojisiyle Ermeni düşmanlığını doğuran ve ulusal-dinsel azınlıklardan kurtulma zihniyetini geliştiren Osmanlı İmparatorluğu’nun Jöntürk Hükümeti”. Yine orada soykırımları önlemenin en başta gelen şartının suçluyu mahkum etmek olduğunu vurguluyor, ayrıca “Biz asla Ermeni Soykırımı gerçekliğini sorgu altına koymayız, Ermenistan veya Diasporalı herhangi bir politik akım ve hiçbir Ermeni asla ihanet edemez masum kurbanlarımızın hatırasına” diyordu. (18)

Evet bakılırsa önceki mesajların içinde de Ermeni sorunuyla ilgili olan dünya güçlerinin çıkarıcı yaklaşımlarıyla Ermeni halkına hamilik yapıyormuş gözükürken onun felaketine etken oldukları, bazılarının faili özendirdikleri, bazılarının da seyirci kalarak sorumlulukta pay sahibi oldukları yönünde değinmeler bulunabilir. Fakat olayın doğrudan faili halen inkâr çizgisinde ısrar ediyorken, bugün dikkati ondan çekip sorumluluğu ikincil olan uluslararası aktörlere, onların da yalnız bir tarafına yöneltmek, tabii ki baskısı altında kalınan asıl suçluyu rahatlatma motivasyonu ile yapılan bir tercihtir. “Çatışmacı mantıktan uzaklaşma ve yapıcı olma” adına geliştirilen bu tavır karşı tarafta benzer bir karşılık bulmuyor halbuki.

Azerbaycan’ın bu 24 Nisan’dan sadece günler önce Stepanakert’teki görkemli Surp Asdvadzamor Hovannu Katedrali’ni ve Surp Hagop Kilisesi’ni yerle bir etmiş olması, yumuşak yüz karşısında nasıl bir cüret bulduklarının canlı örneğidir. Geghart Vakfı, Artsakh’ın sembolü olan “Biziz Dağlarımızda” isimli ve Dadik-Babik diye de bilinen anıtın yıkılması yolunda Azerbaycan sosyal medyasında yükseltelen hezeyanlara karşı alarm vermiş ve uluslararası kültürel kurumlara önleyici tavır çağrısında bulunmuş. (19)

Yakın zamanda konumuzla ilgili bir başka çarpıcı olay, ABD Başkan Yardımcısı Vince'e Soykırım Anıtı'nı ziyareti sırasında Artsakh sorununun tarihiyle ilgili bir kitap hediye etmiş olmasından dolayı Soykırım Anıt-Müzesi Müdürü Edita Gzoyan'ın görevden alınması oldu. Onu istifaya mecbur eden Başbakan bununla ne kadar düşmanın ruhsal esiri olduğunu ortaya koydu. Sonra tepkilere karşılık "Elbette görevden alacaktım, hükümetimizin Karabağ Hareketi'ni sürdürmeme kararına rağmen öyle bir tavır kabul edilemezdi, dış politikamıza aykırı hareket eden memur görevinden azad edilmelidir tabii ki" diyerek o ayıbını da savunabildi. (20)

Bu son zihniyet dönüşümü ve tavırlarıyla Paşinyan Türk inkarcı çevrelerinde çok seviliyor. Yarın yeni bir devlet daha parlamentosunda Ermeni Soykırımı'nı görüşmeye alırsa onun önüne atılıp engel olma görevini de kendisine havale edebilecek kadar yüz buluyorlar.

Bütün bunlar Paşinyan'ın tuttuğu yolun yol olmadığını, bunun onurlu ve adil bir barış getirmeyeceğini, ayrıca yeni bir savaşı önleme güvencesi de olmayacağını, seçimlerde tekrar iktidarını korursa anayasa değişikliği dışında başka tavizlerin de dayatılacağını ve Ermeni Soykırımı konusunda da Artsakh konusu gibi esastan bir vazgeçiş zorlaması yapılacağını düşündürüyor. Bu tehlikeye karşı duyarlılığı yükseltmeliyiz.

Hovsep Hayreni

26 Nisan 2026

Kaynakça notları

1. <https://168.am/2024/10/31/2119276.html>
2. <https://www.azatutyun.am/a/pashinyani-hamozmamb-petk-e-haskanal-inch-e-teghi-ounets-el/33288674.html>

3. Azatutyun gazetesinin bir önce alıntılanan haber-yorumunda Soykırımbilimci Suren Manukyan'ın tarihler ve olgulara dair çözümlemesi
4. Pravda, No. 227, 3 Aralık 1917
5. Con Giragosyan-Rupen Sahakyan, Հայաստանը Միջազգային Դիվանագիտության եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականության Փաստաթղթերում (Uluslararası Diplomasi ve Sovyet Dış Siyaseti Belgelerinde Ermenistan) 1828-1923, Hayastan Yayınevi, Yerevan 1972, s. 412-419.
6. Magiç V. Arzumanyan, Դարավոր Գոյամարտ (Yüzyıllık Var Olma Mücadelesi), Hayastan Yayınevi, Yerevan, 1989, s. 491-548
7. Pravda, No. 273, 4 Aralık 1920
8. Yervant Ğ. Sarksyanyan, Թուրքիան եւ Նրա Նվաճողական Քաղաքականությունը Անդրկովկասում (Türkiye ve Onun Güney Kafkasya'daki İşgalci Siyaseti), Hayastan Yayınevi, Yerevan, 1964, s. 513-518
9. <https://tarihvetopmlar.com/hovsep-hayreni-yazi-kafkasyanin-dersimi-daglik-karabag-ve-yuz-yillik-ermeni-azeri-uyusmazligi-6-bolum/>
10. Magiç V. Arzumanyan, age, s. 539-543
11. <https://civilnet.am/hy/news/797736>
12. Civilnet, aynı sayfadan.
13. <https://www.youtube.com/watch?v=GbuSVXi5k7I>
14. <https://www.youtube.com/watch?v=vk4BcUUoLsU>
15. <https://www.youtube.com/watch?v=aYqNIVVFTiU>
16. <https://www.azatutyun.am/a/kosht-knnadatoutyounits-heto-pashinyany-vstahetsnoum-e-h-ayots-tseghaspanoutyouny-chi-ouratsel-/33298392.html>
17. <https://www.primeminister.am/hy/statements-and-messages/item/2026/04/24/Nikol-Pashinyan-24-04-2026/>
18. <https://www.primeminister.am/hy/statements-and-messages/item/2021/04/24/Nikol-Pashinyan-April-24/>
19. <https://www.youtube.com/watch?v=M2mojFP4jvY>
20. <https://www.youtube.com/watch?v=qX77FUjx-70>

